

Роль М. М. Бокаріуса в розвитку та становленні криміналістики і судової експертизи в Україні

Валерій Шепітько *

* Д-р юрид. наук, професор, академік НАПрН України,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0719-2152>, e-mail: shepitko.valery@gmail.com

DOI: 10.32353/khrife.2.2025.02

УДК 343.985

Надійшло 26.05.2025 / Рецензовано 30.05.2025 / Прийнято до друку 25.06.2025 /
Доступно онлайн 30.06.2025

Мета статті — визначити роль професора М. М. Бокаріуса в розвитку криміналістики і судової експертизи в Україні, а також популяризувати криміналістичні знання й можливості їх практичного застосування. Для досягнення мети застосовано методи пізнання та формальної логіки, історичний і біографічний методи, метод порівняльного дослідження, а також порівняльно-правовий, історико-порівняльний, системно-структурний, системно-функціональний методи. Під час дослідження ми послуговувалися міждисциплінарним підходом. Визначено роль професора М. М. Бокаріуса у становленні медичної криміналістики, судово-медичних досліджень і судово-експертної діяльності в Україні у ХХ ст. Проаналізовано його медичну, педагогічну, наукову й експертну діяльність впродовж 1920—1960 рр. Звернено увагу на виконання ним судово-медичної діяльності у складних політичних та економічних умовах, зокрема під час Голодомору в Україні 1932—1933 рр., Другої світової війни, масового голоду 1946—1947 рр. Розглянуто викладацьку діяльність М. М. Бокаріуса для студентів-юристів (судова медицина, техніка розслідування злочинів (криміналістика), інші суміжні дисципліни). Він був організатором освітнього процесу й керівником вищих навчальних закладів і судово-експертних установ (обіймав посади завідувача кафедри, проректора з навчальної роботи, директора експертної установи). Розглянуто науковий спадок професора; проаналізовано його основні роботи; систематизовано тематику наукових досліджень (судово-медичні та криміналістичні методики: судово-медична травматологія

та танатологія, трупні явища й давність настання смерті, огляд трупа на місці події, механічна асфіксія, сліди вогнепальної зброї та вогнепальні поранення, речові докази). Аргументовано роль М. М. Бокаріуса в застосуванні судово-медичних методів для розслідування злочинів, у становленні криміналістичного напрямку в судовій медицині й формуванні медичної криміналістики. Обґрунтовано особливості виникнення та існування в наш час Бокаріусовської наукової та педагогічної криміналістичної школи.

Ключові слова: криміналістика; медична криміналістика; судово-медична медицина; судово-медична експертиза; історія криміналістики; історія медичної криміналістики; судово-експертна діяльність; судово-експертні установи; судово-медичні заклади.

Постановка наукової проблеми

Важливим у розвитку криміналістики є судово-медичний напрям і формування окремої наукової галузі — медичної криміналістики. Суттєвий внесок у розвиток медичної криміналістики у XX ст. зробив М. М. Бокаріус ¹.

Сучасні дослідники справедливо порушують питання про взаємозбагачення криміналістичної та медичної наук, зв'язки криміналістики з іншими галузями знань, запозичення медичними науками даних криміналістики ². Систематизовані видання також наводять окремі погляди на сутність «медичної криміналістики» ³ або «судово-медичної криміналістики» ⁴. Водночас сьогодні фактично відсутні праці із дослідження історії формування медичної криміналістики в Україні, недостатньо про-

аналізовано значення наукового спадку М. М. Бокаріуса для розвитку криміналістики та судової експертизи.

Мета статті

Визначити роль професора М. М. Бокаріуса в розвитку криміналістики та судової експертизи в Україні. Популяризувати криміналістичні знання й можливості їх практичного застосування.

Методи дослідження

Застосовано методи пізнання та формальної логіки (аналіз і синтез, індукцію та дедукцію, аналогію, абстрагування та ін.), історичний і біографічний методи, метод порівняльного дослідження, а також порівняльно-правовий, історико-порівняльний, системно-структурний,

- 1 Бокаріус Миколайович — видатний судовий медик і криміналіст. До 125-річчя від дня народження : життєопис і бібліогр. показ. / уклад.: В. М. Шевчук, О. В. Дунаєв, О. Л. Мусієнко, В. В. Брагінська. Харків, 2024. 160 с. URI: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/20359> (дата звернення: 20.05.2025).
- 2 Яремчук В. О. Криміналістичні та медичні знання: межі використання при розслідуванні злочинів. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 142. С. 211—219. DOI: 10.21564/2414-990x.142.139928 (дата звернення: 20.05.2025).
- 3 Кноблех Э. Медицинская криминалистика. 2-е изд. Прага, 1960. 420 с.
- 4 Филипчук О. В., Шевчук М. М. Посібник з судово-медичної криміналістики. Львів, 2011. 566 с. ; Филипчук О. В., Гуров О. М. Судово-медична криміналістика : підручник. Харків, 2013. 639 с.

системно-функціональний методи. Під час дослідження ми послуговувалися міждисциплінарним підходом.

Аналіз основних досліджень і публікацій

У юридичній літературі проблеми історії криміналістики та судової експертизи в Україні висвітлювали: А. Іщенко⁵, Н. Клименко та В. Федчишина⁶, В. Ольховський та В. Шепітько⁷, С. Тюленев зі співавторами⁸, В. Юсупов⁹ та ін. Низку публікацій дослідники присвятили історії криміналістики, формуванню судово-експертних установ в Україні¹⁰. У наукових джерелах звернено увагу на особливості формування судово-медич-

них закладів у XX ст. й відзначено роль М. М. Бокаріуса¹¹.

Викладення основного матеріалу дослідження

Микола Миколайович Бокаріус (Бокаріус молодший) — відомий судовий медик і учений-криміналіст, кандидат медичних наук, професор, завідувач кафедри судової медицини Харківського медичного інституту (нині — кафедра судової медицини, медичного правознавства ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса Харківського національного медичного університету), завідувач кафедри криміналістики та судової медицини Харківського юридичного інституту (нині — кафедра криміналістики Національного юридичного університету

- 5 Іщенко А. В. Проблеми розвитку наукових досліджень у галузі судової експертизи : монографія. Київ, 1995. 149 с.
- 6 Клименко Н., Федчишина В. З історії розвитку і становлення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України. *Віче*. 2013. № 14. С. 8—12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2013_14_5 (дата звернення: 20.05.2025) ; Федчишина В. В. Літопис становлення і розвитку судової експертизи в Україні: історія створення Київського кабінету науково-судової експертизи. *Інвестиції: практика та досвід*. 2014. № 5. С. 107—109. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2014_5_25 (дата звернення: 20.05.2025).
- 7 Ольховський В. О., Шепітько В. Ю. Професор М. М. Бокаріус: судовий медик та криміналіст. *Впровадження сучасних наукових досягнень в судову експертизу* : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, присвяч. 140-річ. з дня народж. проф. М. С. Бокаріуса та 110-річ. з дня народж. проф. М. М. Бокаріуса (Бокаріусовські читання; Харків, 10—11.09.2009). Харків, 2009. С. 34—36 ; Історія криміналістики / Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол.: В. Ю. Шепітько (голова) та ін. 2018. С. 344—347 ; Історія судово-експертних установ в Україні / Там само. С. 347—348.
- 8 Тюленев С. А., Спіцина Г. О., Сімакова-Єфремян Е. Б., Хоша В. В. Королі та королеви судової експертизи: 100-річчя Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» : монографія. Харків, 2023. 240 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1H_UhLVru6sQhUTNEB0Qcuu1PixHrgsMU/view (дата звернення: 20.05.2025).
- 9 Юсупов В. Історія формування доктрини криміналістики в Україні. *Право України*. 2021. № 8. С. 44—64. DOI: 10.33498/louu-2021-08-044 (дата звернення: 20.05.2025) ; Його ж. Криміналістика в Україні у XX — на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 42 с. URI: <https://elar.navs.edu.ua/items/6b356060-5726-450f-ae35-f7118a1e3d10> (дата звернення: 20.05.2025).
- 10 Шевчук В. М., Журавель В. А., Шепітько В. Ю. та ін. Криміналістика : підручник / за ред. В. М. Шевчука. Харків, 2024. С. 49—61.
- 11 Юсупов В. В. Розвиток українських судово-медичних закладів у першій половині XX століття. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 3 (104). С. 301—317. URL: <https://surl.it/axkhvm> (дата звернення: 20.05.2025).

імені Ярослава Мудрого), директор Харківського інституту науково-судової експертизи (нині — Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса») ¹².

М. М. Бокаріус народився в родині видатного судового медика та криміналіста М. С. Бокаріуса ¹³, який суттєво вплинув на вибір сином майбутньої професії: батько доводив, що людина лише тоді є кимось, коли у неї з'являється мета, яка стає сенсом життя ¹⁴. Тож сенсом життя Миколи Миколайовича

стали судова медицина та криміналістика. Він був творчою особистістю, захоплювався не лише наукою та медичною практикою — відомо також про його зацікавленість філателією.

М. М. Бокаріус здобув медичну освіту: після закінчення з відзнакою гімназії (1917) вступив на медичний факультет Імператорського Харківського університету, який закінчив (1924) уже як Харківський інститут народної освіти ¹⁵ (нині — Харківський національний медичний університет).

- 12 Інформацію про М. М. Бокаріуса висвітлено у спеціальних джерелах — див., напр.: Кафедра криміналістики: історія становлення та розвитку. До 80-річчя заснування : монографія / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків, 2020. С. 34—36, 87—88 ; Лісовий В. М., Тацій В. Я., Сташис В. В. та ін. Дві Харківські наукові школи в життєвій долі професорів Бокаріусів. *Впровадження сучасних наукових досягнень ...* . С. 5—7 ; Бокариус Николай Николаевич / Енциклопедія криміналістики в лицах ; под. ред. В. Ю. Шепітько. Харьков, 2014. С. 41—44 ; Бокаріус Микола Миколайович / Велика українська юридична енциклопедія Т. 20 ... С. 53—55 ; Шепітько В., Шепітько М. Кримінальне право, криміналістика та судові науки : енциклопедія. Харків, 2021. С. 68—70.
- 13 Див., напр.: Кафедра криміналістики С. 84—87 ; Ольховський В. О., Губін М. В., Сокол В. К., Коновал Н. С., Наріжна А. В. Педагогічна спадщина Заслуженого професора М. С. Бокаріуса. *Актуальні питання лінгвістики, професійної лінгводидактики, психології і педагогіки вищої школи* : зб. ст. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Полтава, 07—08.11.2019). Полтава, 2019. С. 304—308. URL: <https://surl.li/qmofde> (дата звернення: 10.05.2025) ; Шепітько В. Ю. Вчений судовий медик та криміналіст Заслужений професор Микола Сергійович Бокаріус. *Впровадження сучасних наукових досягнень ...* . С. 33—34 ; Лесовой В. Н., Ольховський В. А., Бондаренко В. В. Значение работ заслуженного профессора Н. С. Бокариуса в контексте развития отечественной судебной медицины начала XX века. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2009. Вип. 9. С. 574—584 ; Лісовий В. М., Ольховський В. О., Кравченко Ю. М., М'ясоєдов В. В. Слово про вчителя: до 150-річчя з дня народження Заслуженого професора М. С. Бокаріуса. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. мат-лів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річ. з дня народж. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18—19.04.2019). Харків, 2019. С. 4—7. URL: <https://surl.li/jzayni> (дата звернення: 10.05.2025) ; Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник. Київ, 2010. С. 36 ; Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Коновалова В. О. та ін. Криміналістика : підручник / у 2 т. Т. 1 / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків, 2019. С. 30 ; Шепітько В., Шепітько М. Знач. твір. С. 70—74 ; Фесюнін В. М., Тяпкін А. С. «Архів кримінології та судових наук» і наукова спадщина М. С. Бокаріуса (*оглядова стаття*). *Архів кримінології та судових наук*. 2020. № 2. С. 77—86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/acrfis_2020_2_16 (дата звернення: 10.05.2025) та ін.
- 14 Перцева Ж. И. Отец и сын : выступл. на конф. судеб. мед. / Репозитарій Харківського національного медичного університету : вебсайт. 2014-11-25. URL: <https://repo.knmu.edu.ua/items/f3668619-3747-4e48-b63f-bcb9201ffe9c> (дата звернення: 20.05.2025).
- 15 Ольховський В. А., Шепітько В. Ю. Бокариус Николай Николаевич / Конгресс криминалистов : вебсайт. 11.10.2012. URL: <http://crimcongress.com/portretnaya/bokarius-nikolaj-nikolaevich/> (дата звернення: 20.05.2025).

Практичну медичну й педагогічну діяльність Микола Миколайович розпочав доволі рано — у студентські роки допомагав своєму батькові на практичних заняттях на кафедрі судової медицини Жіночого медичного інституту (1919—1920)¹⁶.

М. М. Бокаріус як високоорганізована людина «міг поєднувати судово-експертну, криміналістичну й судово-медичну діяльність»¹⁷. Зокрема, він очолював секцію ідентифікації (з 1924 р.), потім — секцію судово-біологічних досліджень Науково-дослідного інституту судової експертизи в Харкові (нині — Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»), був помічником директора (з 1925 р.), а згодом — і директором цієї установи (1931—1941, 1944—1946)¹⁸.

Упродовж 1930—1931 рр. М. М. Бокаріус працював асистентом кафедри

судової медицини Харківського медичного інституту, її завідувачем (1931—1966), проректором з навчальної роботи (1952—1964), ученим секретарем Ради професорів (1933—1937); завідувачем кафедри судової медицини Харківського інституту удосконалення лікарів¹⁹. Учене звання професора здобув 1931 р.

Судово-медична робота М. М. Бокаріуса як криміналіста припала на складні політичні й економічні часи: Голодомор в Україні (1932—1933)²⁰, Другу світову війну (1939—1945), масовий голод (1946—1947).

У 1933 р. в Україні панували голод і тиф. До Харківського моргу та районних моргів області тоді потрапило 8940 трупів, що в 9 разів перевищувало показники попередніх років²¹. До того ж, «незважаючи на очевидну штучну корекцію даних книг реєстрації смерті всіх регіонів УСРР за 1932—1933 рр. із ознаками

16 Деякі джерела зазначають більш ранні роки початку М. М. Бокаріусом практичної діяльності — див., напр.: Кафедра криміналістики С. 87—88 ; Отец и сын Бокариусы: к 145-летию со дня рождения Николая Сергеевича Бокариуса, отца и 115-летию со дня рождения Николая Николаевича, сына. Жизнь, отданная судебной медицине : презентация. / сост.: Л. В. Скрипченко, С. А. Кравченко, В. В. Вискова. Харьков, 2014. URL: <https://www.calameo.com/read/00289404554f35744ea74> (дата звернення: 20.05.2025).

17 Бокаріус Микола Миколайович — видатний URI: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/20359> (дата звернення: 20.05.2025).

18 Бокаріус Микола Миколайович / Велика українська С. 54.

19 Там само.

20 Лише 2019 р. Служба безпеки України відкрила кримінальне провадження щодо виконавців геноциду та провела низку комплексних судових експертиз, які з'ясували, що комуністичний тоталітарний режим у 1932—1933 рр. в УСРР та Північно-Кавказькому краї знищив 10 млн 500 тис українців, із них 4 млн дітей. Див.: Геноцид української нації 1932—1933. Міжнародно-правові акти, законодавство України, матеріали досудових розслідувань / упоряд.: М. Герасименко, В. Пилипчук, В. Шепітько та ін. Харків, 2024. 656 с. ; Судові експертизи: матеріали кримінального провадження щодо геноциду українців 1932—1933 рр. / упоряд.: В. Журавель, М. Герасименко, В. Пилипчук, В. Шепітько. Київ ; Харків, 2024. 582 с.

21 Кравченко Ю., Баранчук В. Роль професора М. М. Бокаріуса у розвитку Харківської судово-медичної служби та діяльності Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи. *Криміналістика і судова медицина в умовах сучасних викликів та глобальних загроз* : зб. мат-лів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 125-річ. від дня народж. проф. М. М. Бокаріуса та 85-річ. каф. криміналіст. Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого (Харків, 12.11.2024). Харків, 2024. С. 48. URI: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/20356> (дата звернення: 20.05.2025).

професійного медико-статистичного та демографічного втручання, навіть за дефіцитом кратної більшості записів про реєстрацію смерті, наявна неприродна скорегована інформація є такою, що із достатньою вірогідністю дозволяє визначити прямий причинний зв'язок між смертю 85–90 % української людності у 1932–1933 рр. і нестачею харчування... Тобто настання смерті українців у 1932–1933 рр. безпосередньо пов'язано із голодом, його ускладненнями, або хворобами, що його (голод) супроводжують, і знаходиться у прямому причинному зв'язку із нестачею їжі»²².

У 1933 р. М. М. Бокаріуса призначили міським судово-медичним інспектором²³, він завідував судово-медичним моргом Харкова (1933–1937), був обласним судово-медичним експертом (1943–1952), головним судово-медичним інспектором Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР (1933–1934, 1936–1937)²⁴.

М. М. Бокаріус перебував у складі Надзвичайної державної комісії з установлення та розслідування звірств німецько-фашистських загарбників і їхніх спільників на окупованих територіях Харківської та Донецької областей. У листопаді 1943 р. в Харкові відбувся перший громадський суд над фашистськими злочинцями, учасники якого посилалися на витяги з документів, підготовлених М. М. Бокаріусом²⁵. Висно-

вок комісії експертів щодо знищення гітлерівцями військовополонених офіцерів і бійців Червоної Армії фігурував на Міжнародному військовому трибуналі над головними німецькими воєнними злочинцями — Нюрнберзькому процесі²⁶.

Важливе значення для становлення проф. М. М. Бокаріуса як ученого-криміналіста відіграла його понад 30-річна викладацька діяльність у Харківському юридичному інституті, який у різні часи мав назви Харківський інститут народного господарства, Всеукраїнський комуністичний інститут радянського будівництва та права (сьогодні — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого). У цьому інституті він почав працювати раніше, ніж у медичному²⁷.

Науковець успішно поєднував усі напрями своєї роботи з викладанням у Харківському юридичному інституті, де обіймав посади асистента (1925–1928), доцента (1928–1931), професора (1931–1940, 1944–1948) і завідувача кафедри криміналістики та судової медицини (1939–1941). М. М. Бокаріус також перебував у складі Вченої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій з юридичних наук (1940–1950)²⁸.

Микола Миколайович увійшов в історію кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого як перший її

22 Висновок комплексної судово-медичної експертизи / Геноцид української нації 1932–1933 С. 626.

23 Отец и сын Бокариусы URL: <https://www.calameo.com/books/00289404554f35744ea74> (дата звернення: 20.05.2025).

24 Бокариус Николай Николаевич / Энциклопедия С. 42.

25 Перцева Ж. «Бути людиною серед людей» (до 125-річчя з дня народження професора М. М. Бокаріуса). *Криміналістика і судова медицина* С. 71–72. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/20356> (дата звернення: 20.05.2025).

26 Отец и сын Бокариусы URL: <https://www.calameo.com/books/00289404554f35744ea74> (дата звернення: 20.05.2025).

27 Ольховський В. О., Шепітько В. Ю. Зазнач. твір.

28 Кафедра криміналістики ... ; Шепітько В., Шепітько М. Зазнач. твір. С. 69.

завідувач²⁹. Також він викладав судову медицину й суміжні з нею дисципліни на юридичних курсах для курсантів міліції, працівників слідства та прокуратури (зокрема, військової).

Коло наукових інтересів і головна тематика наукових досліджень М. М. Бокариуса: судова балістика (сліди застосування вогнепальної зброї)³⁰, методика судово-медичних і криміналістичних досліджень, танатологія³¹, судово-медична травматологія, трупні явища і давність смерті, механічна асфіксія, дослідження речових доказів. Учений зробив значний внесок у розвиток медичної криміналістики — комплексної галузі знань, якою послуговуються в юридичній діяльності для успішного розкриття та розслідування злочинів³². Медична криміналістика відбиває певний зв'язок між судовою медициною та теорією судових доказів³³.

М. М. Бокариус — автор понад 200 наукових праць. Найважливіші з них: «К микродиагностике у входного кожного пулевого просвета при судебно-медицинском исследовании трупа» (1928), «Практические указания к технике научного исследования преступлений» (1931), «Спутник робітника міліції під час огляду трупа на місці події або виявлення його» (1933), «Нове в методиці судово-медичних і криміналістичних

досліджень» (1936), «Лекция по судебной медицине — Процессуальная часть» (1937), «Лекция по судебной медицине — Асфиксия» (1937), «Судебно-медицинская экспертиза и ее значение» (1940), «Відомості до практичних занять з дослідження ушкоджень окремих органів» (1942), «К истории Харьковского научно-исследовательского института судебной экспертизы им. Засл. проф. М. С. Бокариуса» (1947), «XXV лет работы Харьковского научно-исследовательского института судебной экспертизы им. Засл. проф. М. С. Бокариуса» (1948), «К установлению калибра пуль по огнестрельным повреждениям костей черепа» (у співавт., 1956), «Роль Засл. проф. Н. С. Бокариуса в развитии судебной экспертизы на Украине» (1956), «Работа Засл. проф. Н. С. Бокариуса в области исследования вещественных доказательств» (1956), «Жизнь и деятельность Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса» (1966) та ін.

Праця «К микродиагностике у входного кожного пулевого просвета при судебно-медицинском исследовании трупа» фактично є його дисертацією. У літературних джерелах її інколи називали «дипломною» або «стажработою», яку кваліфікаційна комісія визнала «кращою з усіх захищених до того часу робіт і такою, що має важливе

29 Кафедра криміналістики ...

30 Бокариус Н. Н. Огнестрельные повреждения : стеногр. 5-й лекц. проф. Н. Н. Бокариуса 04.10.1952 г. Ч. 1. Харьков, 1952. 28 с. ; Там же : ... 6-й лекц. ... 11.10.1952 г. Ч. 2. Харьков, 1952. 36 с.

31 Танатологія — розділ медицини, що вивчає стан організму людини в його кінцевій стадії патологічного процесу, динаміку й механізми вмирання, безпосередні причини смерті, клінічні, біохімічні й морфологічні вияви поступового припинення життєдіяльності.

32 Shepitko V. Yu., Olkhovsky V. O., Shepitko M. V. The process of scientific knowledge integration in crime prevention and trends of medical criminalistics development in Ukraine in XIX — early XX century. *Wiadomości Lekarskie*. 2020. T. LXIII. Nr 1. Pp. 176—179. DOI: 10.36740/WLek202001133 (дата звернення: 20.05.2025).

33 Шепітько В. Ю., Шепітько М. В. Проблеми медичної криміналістики у працях професора М. С. Бокариуса. *Актуальні питання судової експертизи ...* . С. 7—8. URL: <https://surl.lu/jzayni> (дата звернення: 10.05.2025).

практичне значення не лише для судової медицини, а й для патологічної анатомії та хірургії»³⁴. У 1928 р. М. М. Бокаріус як позаштатний асистент захистив цю стажроботу у Кваліфікаційній комісії Харківського медичного інституту³⁵. Ця праця містить вступ, літературний матеріал, власні спостереження та дослідження, висновки та практичні вказівки. Зокрема, підрозділ «Власні спостереження та дослідження» має такі структурні складові: 1) установлення в масах, зруйнованих пошкодженням тканин, розкиданих волоконць одягу, крізь яку проникла в тіло кулі; 2) накопичення в масі зруйнованих пошкодженням тканин відірваних частинок волоссяного покриву, що вносяться у початкові частини кульового каналу; 3) характер руйнування пошкоджених кулею та порошинками волосків з порушенням їхньої цілісності; 4) явища опалення волосків та їх опіку, якщо постріл зроблено у таку частину шкіри, де є волоссяний покрив; 5) осідання частинок порохової кіптяви на поверхні волосся, розташованого поруч із вхідним отвором; 6) установлення занесення частинок кіптяви у маси пошкоджених тканин у районі шкірного просвіту поруч із вхідним отвором; 7) установлення накопичення неповно згорілих частинок порошинок у прилеглих до краю ранового просвіту області шкіри та в масі тканин на початку кульового каналу; 8) харак-

тер кроворозподілу в області тканин, що прилягають до ранової поверхні початку кульового каналу безпосередньо поруч із просвітом вхідного отвору від кулі; 9) визначення наявності кільця осаднення по краю шкірного просвіту вхідного отвору від кулі. Рукопис цієї наукової праці у 2020 р. передано до бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Важливим є нарис М. М. Бокаріуса про свого батька — «Жизнь и деятельность Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса» (1966), який містить важливі біографічні дані про М. С. Бокаріуса, етапи його життя та фотоілюстрації. М. М. Бокаріус зауважує, що діяльність Миколи Сергійовича мала різноспрямований характер: поряд із науково-педагогічною на кафедрі судової медицини, він провадив активні практичну, організаційну та громадську роботи... Можна впевнено стверджувати, що Микола Сергійович не лише любив викладацьку діяльність і вдало організовував навчальний процес, а й мав уроджену схильність до педагогічної діяльності.

Цей нарис М. М. Бокаріус завершив у 1966 р., але так і не видав друком. Майже п'ятдесят років потому (упродовж 2013—2015 рр.) журнал «Криміналіст першодрукований» у рубриці «Антологія криміналістики» нарешті оприлюднив репринт цієї праці у п'яти номерах (№ 6—10)³⁶.

34 Перцева Ж. Н. Отец и сын ... URL: <https://repo.knmu.edu.ua/items/f3668619-3747-4e48-b63f-bcb9201ffe9c> (дата звернення: 20.05.2025).

35 Отец и сын Бокариусы ... URL: <https://www.calameo.com/books/00289404554f35744ea74> (дата звернення: 20.05.2025).

36 Бокариус Н. Н. Жизнь и деятельность заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса. *Криміналіст першодрукований*. 2013. № 6. С. 163—171. URL: <https://surl.li/jnjyzt> (дата звернення: 20.05.2025); Там же. № 7. С. 135—148. URL: <https://surl.li/dliewa> (дата звернення: 20.05.2025); Там же. 2014. № 8. С. 138—149. URL: <https://surl.li/utphht> (дата звернення: 20.05.2025); Там же. № 9. С. 134—153. URL: <https://surl.li/ujmyln> (дата звернення: 20.05.2025); Там же. 2015. № 10. С. 89—108. URL: <https://surl.li/fwjxmn> (дата звернення: 20.05.2025).

Створена М. М. Бокаріусом наукова криміналістична школа ³⁷ нараховує багато видатних учнів і послідовників: він підготував 4 докторів та 26 кандидатів наук. Поміж його учнів — відомі професори Б. Зорін, М. Марченко, В. Кононенко, М. Стрілець, В. Татаренко, В. Ципковський, В. Колмаков, а також кандидати медичних наук К. Бокаріус, М. Губін, Г. Голобродський, Н. Наместнікова, В. Мойсєєв, Л. Сотнікова, Е. Туніна та ін. ³⁸

Зокрема, старший викладач кафедри криміналістики Харківського юридичного інституту Е. Туніна викладала судову медицину та судову психіатрію (кінець 1950-х — 1970-ті рр.), захистила дисертацію «Мацерація. До встановлення строку перебування трупа у воді» на здобуття наукового ступеня кандидата медичних наук (1950) ³⁹.

Поміж учнів М. М. Бокаріуса — і відомий учений-криміналіст, професор В. Колмаков, який захистив кандидатську («Методика розслідування справ про вбивства з розчленуванням трупів», 1941) і докторську («Криміналістичні методи розслідування та попередження злочинів проти життя», 1962) дисертації з юриспруденції та тривалий час працював на кафедрі криміналістики Харківського юридичного інституту: старшим викладачем, доцентом (1946—1952) і завідувачем кафедри криміналістики (1952—1957) ⁴⁰.

Фактично до учнів М. М. Бокаріуса належить і О. Колесніченко (його племінник), який знайшов прихисток у свого дядька після тяжкого поранення

під час Другої світової війни та саме за його порадою вступив до Харківського юридичного інституту. О. Колесніченко — відомий учений-криміналіст, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики (1957—1981) ⁴¹.

Підтвердженням розвитку наукової школи М. М. Бокаріуса є дисертації, захищені за останні 30 років на кафедрі криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого: «Розслідування вбивств при відсутності трупа» (О. Булулюков, 1997), «Методика розслідування вбивств із розчленуванням трупа» (І. Борисенко, 1999), «Тактичні операції при розслідуванні вбивств, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями» (С. Здоровко, 2002), «Криміналістична характеристика вбивств на замовлення» (М. Костенко, 2003), «Методика розслідування вбивств, прихованих інсценуванням» (В. Семенов, 2004), «Кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики та їх використання у методиці розслідування вбивств» (В. Синчук, 2004), «Розслідування серійних сексуально-садистських убивств (організаційно-тактичні засади)» (М. Куп'янський, 2016), «Основи методики розслідування вбивств, поєднаних з відчуженням житла громадян» (В. Суходубов, 2019) та ін. ⁴²

Бокаріусовська наукова школа простежується й у викладацькій діяльності. Під час підготовки кадрів М. М. Бокаріус «творчо поєднував нові наукові

37 Лісовий В. М., Тацій В. Я., Сташис В. В. та ін. Зазнач. твір.

38 Козаченко І. М. Батько й син Бокаріуси — видатні фундатори вітчизняної судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2016. Вип. 16. С. 427—435. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2016_16_59 (дата звернення: 20.05.2025).

39 Кафедра криміналістики ... С. 176.

40 Колмаков Віктор Павлович / Велика українська ... С. 386—388.

41 Кафедра криміналістики ... С. 93—94.

42 Там само.

судово-медичні та криміналістичні дані з практичним матеріалом і багатою ілюстрацією. Він зберігав та удосконалював принципи та методи самостійної роботи студентів, забезпечував їх сучасною навчальною, науковою та методичною літературою, вважаючи, що самостійна робота студентів повинна бути основним засобом опанування знаннями»⁴³.

Сьогодні на кафедрі криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, продовжуючи започатковану батьком М. М. Бокаріуса традицію (М. С. Бокаріус на юридичному факультеті Імператорського Харківського університету (пізніше — у Харківському юридичному інституті) викладав для юристів курс судової медицини, а згодом — навчальну дисципліну «Техніка розслідування злочинів (криміналістика)»⁴⁴), окрім дисциплін криміналістичної спрямованості, викладають також курс судової медицини та психіатрії.

Значний внесок М. М. Бокаріуса в розвиток криміналістики та судової експертизи відображено в оприлюднених працях про професорів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого⁴⁵ та про науковців

вищої кваліфікації Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»⁴⁶.

Підтвердженням суттєвого внеску у створення М. С. Бокаріусом і М. М. Бокаріусом окремого криміналістичного напрямку судової медицини є проведення в Україні «Бокаріусовських читань», на яких презентують доповіді як судові медики, так і юристи-криміналісти. Перші «Бокаріусовські читання» відбулися в Україні у 2006 р. і згодом стали традиційними.

Заслугою М. М. Бокаріуса є організація та керування професійними громадськими неурядовими організаціями, які об'єднали судових медиків і криміналістів. Саме Микола Миколайович 1948 р. започаткував Харківське товариство судових медиків і криміналістів⁴⁷. Він перебував у складі правління Всесоюзного наукового товариства судових медиків, Українського наукового товариства судових медиків та криміналістів, очолював Харківське наукове товариство судових медиків та криміналістів, був членом правління Харківського наукового медичного товариства.

М. М. Бокаріус приділяв значну увагу видавничій діяльності в галузі судо-

43 Ольховський В. О., Губін М. В., Сокол В. К. Вшанування пам'яті професорів Бокаріусів — Миколи Сергійовича та Миколи Миколайовича. *Надбання сучасної епідеміології та біостатистики як запорука покращення громадського здоров'я в Україні* : мат.-ли наук.-практ. конф. (з нагоди 120-річ. від дня народж. З. А. Гуревича, видат. соціал-гігієніста, зав. каф. соц. гігієни та орг-ції охорони здоров'я ХМІ). (Харків, 18.04.2019). Харків, 2019. С. 16—17. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/24197> (дата звернення: 20.05.2025).

44 Кафедра криміналістики ...

45 Професори Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2004. 128 с. ; Там само / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків, 2009. 144 с. ; Там само / редкол.: А. П. Гетьман (голова) та ін. 3-тє вид., змін. й допов. Харків, 2024. 236 с. ; Кафедра криміналістики ... та ін.

46 Науковці вищої кваліфікації Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» : довідк. вид. / авт.-укл.: О. М. Ключев, Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. В. Хоша. Харків, 2020. 144 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1L2AiwTcHWkfzqfTs82f6seaVaiS10-1V/view> (дата звернення: 20.05.2025).

47 Козаченко І. М. Зазнач. твір. С. 433. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2016_16_59 (дата звернення: 20.05.2025).

вої медицини та криміналістики: зокрема, брав участь у роботі редколегії наукового журналу «Судебно-медицинская экспертиза», заснованого 1957 р.⁴⁸.

За внесок у розвиток наукової та практичної діяльності із судової медицини та криміналістики М. М. Бокаріус неодноразово отримував державні, урядові й відомчі нагороди: орден Трудового Червоного Прапора, орден Леніна, медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»⁴⁹.

На честь професора М. М. Бокаріуса на фасаді будівлі, у якій розташована кафедра судової медицини, медичного права ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса Харківського національного медичного університету (м. Харків, вул. Дмитрівська, буд. 14/16), 2005 р. встановили меморіальну дошку із написом: «У 1943—1952 рр. Харківське обласне бюро судово-медичної експертизи очолював видатний вітчизняний вчений та педагог, завідувач кафедри судової медицини Харківського медичного інституту, професор Микола Миколайович Бокаріус». 2009 р. у музеї історії кафедри судової медицини Харківського національного медичного університету та Харківському обласному бюро судово-медичної експертизи оновили музейну експозицію й виготовили воскову скульптуру професора М. М. Бокаріуса⁵⁰. Рішенням Президії Харківського медичного товариства від 28.05.2008 р. з нагоди 60-річчя

Харківського товариства судових медиків та криміналістів цьому об'єднанню присвоєно почесне ім'я професора Миколи Миколайовича Бокаріуса⁵¹.

Висновки

Проведене дослідження дало змогу простежити історію формування медичної криміналістики та становлення судово-експертної діяльності в Харкові у 1920—1960-ті рр. Розглянуто науковий, педагогічний і практичний медичний шлях М. М. Бокаріуса та відзначено його роль у розвитку криміналістики та судової експертизи. Особливого значення набувають наукові праці М. М. Бокаріуса, присвячені медичній криміналістиці, і його внесок у формування комплексу судово-медичних знань та теорії доказів, спеціальних знань, якими до сьогодні послуговуються для успішного розслідування та розкриття кримінальних правопорушень.

Варто пам'ятати, що судово-медична робота М. М. Бокаріуса припала на складні політичні й економічні часи: Голодомор в Україні (1932—1933), Другу світову війну (1939—1945), масовий голод (1946—1947).

Науковець багато уваги приділяв також організаторській, громадській та педагогічній діяльності, обіймав керівні посади в освітніх закладах та судово-експертних установах, очолював

48 Бокаріус Микола Миколайович / Велика українська С. 54 ; Козаченко І. М. Зазнач. твір. С. 434. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2016_16_59 (дата звернення: 20.05.2025).

49 Шепітько В., Шепітько М. Зазнач. твір. С. 70 ; Бокаріус Микола Миколайович / Велика українська ... та ін.

50 Лозовий А. І., Лісовий В. М., М'ясоєдов В. В., Ольховський В. О., Дереча Л. М., Бондаренко В. В. Внесок Миколи Сергійовича і Миколи Миколайовича Бокаріусів у розвиток судової експертизи та криміналістики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2014. Вип. 14. С. 430—441. URL: <https://khrife-journal.org/index.php/journal/issue/view/13/2014-1> (дата звернення: 20.05.2025).

51 Ольховський В. О., Шепітько В. Ю. Зазнач. твір ; Козаченко І. М. Зазнач. твір. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2016_16_59 (дата звернення: 20.05.2025) ; Шепітько В., Шепітько М. Зазнач. твір.

Харківське товариство судових медиків і криміналістів. Ще однією заслугою М. М. Бокаріуса — талановитого педагога й керівника з видатними організаторськими та управлінськими здібностями — є викладання юристам навчальної дисципліни «Техніка розслідування злочинів (криміналістика)».

Наукові дослідження М. М. Бокаріуса пов'язані з проблемами судової медицини, судової експертизи та криміналістики. Він є фундатором окремого криміналістичного напрямку в судовій медицині. Коло його наукових інтересів — проблеми медичної криміналістики: дослідження речових доказів, визначення прийомів огляду трупа на місці його виявлення, вивчення слідів застосування вогнепальної зброї, ознак механічної асфіксії тощо. Проведений аналіз свідчить, що М. М. Бокаріус заклавав підвалини для створення наукової криміналістичної школи, яку його послідовники активно розвивають і сьогодні.

Role of M. M. Bokarius in development and establishment of criminalistics and forensic science in Ukraine

Valerii Shepitko

This article purpose is to determine the role of Professor M. M. Bokarius in the development of forensic science and criminalistics in Ukraine, as well as to popularize forensic knowledge and possibilities of their practical application. For achieving this goal, methods of cognition and formal logic, historical and biographical methods, method of comparative research, as well as comparative-legal, historical-comparative, system-structural, system-functional methods were used. During the study, we used an interdisciplinary approach. The role of Professor M. M. Bokarius in formation of medical forensic science, forensic medical research and forensic expert activity in

Ukraine in the 20th century was determined. His medical, pedagogical, scientific and expert activity during the 1920s-1960s was analyzed. Attention is drawn to his performance of forensic medical activities in difficult political and economic conditions, in particular during the Holodomor in Ukraine in 1932-1933, World War II, and mass famine of 1946-1947. Teaching activities of M. M. Bokarius for law students (forensic medicine, crime investigation techniques (criminalistics), and other related disciplines) are considered. He was an organizer of the educational process and the head of higher educational institutions and forensic institutions (he held the positions of head of the department, vice-rector for academic work, and director of an expert institution). The professor's scientific legacy is considered; his main works are analyzed; The subject of scientific research is systematized (forensic and forensic methods: forensic traumatology and thanatology, cadaver phenomena and the statute of limitations of death, corpse examination at the crime scene, mechanical asphyxiation, traces of firearms and gunshot wounds, material evidence). The role of M. M. Bokarius in application of forensic methods for the investigation of crimes, the establishment of the forensic direction in forensic medicine and the formation of medical forensics is argued. The peculiarities of emergence and existence in our time of the Bokarius Scientific and Pedagogical Forensic School are substantiated.

Keywords: criminalistics; medical criminalistics; forensic medicine; forensic science; history of criminalistics; history of medical criminalistics; forensic science activity; forensic science institutions; forensic medical institutions.

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному або некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізуванні даних, рішенні про публікацію або підготовку рукопису.

Учасники

Автор зробив свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і бере на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Автор заявляє, що у нього відсутній конфлікт інтересів.

References

- Bokarius Mykola Mykolaiovych — vydatnyi sudovy medyk i kriminalist. Do 125-richchia vid dnia narodzhennia* [Bokarius Mykola Mykolaiovych is an outstanding medical examiner and forensic scientist. On the 125th anniversary of the birth] (2024) : zhyttieopys i bibliohr. pokazh. / uklad.: V. M. Shevchuk, O. V. Dunaiev, O. L. Musiienko, V. V. Brahinska. Kharkiv. URI: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/20359> [in Ukrainian].
- Bokarius, N. N. (1952). *Ognestrelnye povrezhdeniya* [Gunshot wounds] : stenogr. 5-j lekc. prof. N. N. Bokariusa 04.10.1952 g. Ch. 1. Harkov [in Russian].
- Bokarius, N. N. (1952). *Ognestrelnye povrezhdeniya* [Gunshot wounds] : stenogr. 6-j lekc. prof. N. N. Bokariusa 11.10.1952 g. Ch. 2. Harkov [in Russian].
- Bokarius, N. N. (2013). Zhizn i deyatelnost zasluzhennogo professora Nikolaya Sergeevicha Bokariusa [Life and Work of Professor Emeritus Nikolai Sergeevich Bokarius]. *Kriminalist pershodrukovanij*. № 6. URL: <https://surl.li/jnzyr> [in Russian].
- Bokarius, N. N. (2013). Zhizn i deyatelnost zasluzhennogo professora Nikolaya Sergeevicha Bokariusa [Life and Work of Professor Emeritus Nikolai Sergeevich Bokarius]. *Kriminalist pershodrukovanij*. № 7. URL: <https://surl.li/dliewa> [in Russian].
- Bokarius, N. N. (2014). Zhizn i deyatelnost zasluzhennogo professora Nikolaya Sergeevicha Bokariusa [Life and Work of Professor Emeritus Nikolai Sergeevich Bokarius]. *Kriminalist pershodrukovanij*. № 8. URL: <https://surl.li/utphht> [in Russian].
- Bokarius, N. N. (2014). Zhizn i deyatelnost zasluzhennogo professora Nikolaya Sergeevicha Bokariusa [Life and Work of Professor Emeritus Nikolai Sergeevich Bokarius]. *Kriminalist pershodrukovanij*. № 9. URL: <https://surl.li/ujmyln> [in Russian].
- Bokarius, N. N. (2015). Zhizn i deyatelnost zasluzhennogo professora Nikolaya Sergeevicha Bokariusa [Life and Work of Professor Emeritus Nikolai Sergeevich Bokarius]. *Kriminalist pershodrukovanij*. № 10. URL: <https://surl.li/fwjxmn> [in Russian].
- Enciklopediya kriminalistiki v lichah* [Encyclopedia of criminalistics in person] (2014) / pod. red. V. Yu. Shepitko. Harkov [in Russian].
- Fedchyshyna, V. V. (2014). Litopys stanovlennia i rozvytku sudovoi ekspertyzy v Ukraini: istoriia stvorennia Kyivskoho kabinetu naukovo-sudovoi ekspertyzy [Chronicle of formation and development of the judicial examination in Ukraine: the history of creation of the Kyiv office of scientific and forensic expertise]. *Investystii: praktyka ta dosvid*. № 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2014_5_25 [in Ukrainian].
- Fesiunin, V. M., Tiapkin, A. S. (2020). «Arkhiv kryminolohii ta sudovykh nauk» i naukova spadshchyna M. S. Bokariusa (*ohliadova stattia*) [Archives of Criminology and Forensic Sciences and Scientific Heritage of M. S. Bokarius (Review Article)]. *Arkhiv kryminolohii ta sudovykh nauk*. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/acrf_2020_2_16 [in Ukrainian].
- Fylypchuk, O. V., Hurov, O. M. (2013). *Sudovo-medychna kryminalistyka* [Forensic medical criminalistics] : pidruchnyk. Kharkiv [in Ukrainian].
- Fylypchuk, O. V., Shevchuk, M. M. (2011). *Posibnyk z sudovo-medychnoi kryminalistyky* [Manual on forensic medical criminalistics]. Lviv [in Ukrainian].
- Henotsyd ukrainskoi natsii 1932—1933. Mizhnarodno-pravovi akty, zakonodavstvo Ukrainy, materialy dosudovykh rozsliduvan* [Genocide of the Ukrainian Nation 1932-1933. International legal acts, legislation of Ukraine,

- materials of pre-trial investigation] (2024) / uporiad.: M. Herasymenko, V. Pylypchuk, V. Shepitko ta in. Kharkiv [in Ukrainian].
- Highly Qualified Scientists of National Scientific Centre «Hon. Prof. M. S. Bokarius Forensic Science Institute»* (2020) : ref. ed. / compiled by: O. Kliuiev, E. Simakova-Yefremian, V. Khosha. Kharkiv. URL: <https://drive.google.com/file/d/1L2AiWtCHWkzfT82f6seaVaiS10-1V/view>.
- Ishchenko, A. V. (1995). *Problemy rozvytku naukovykh doslidzhen u haluzi sudovoi ekspertyzy* [Problems of development of scientific research in the field of forensic examination] : monohrafiia. Kyiv [in Ukrainian].
- Kafedra kryminalistyky: istoriia stanovlennia ta rozvytku. Do 80-richchia zasnuvannia* [Department of Criminalistics: History of Formation and Development. To the 80th anniversary of the foundation] (2020) : monohrafiia / za red. V. Yu. Shepitka. Kharkiv [in Ukrainian].
- Klymenko, N., Fedchyshyna, V. (2013). Z istorii rozvytku i stanovlennia Kyivskoho naukovo-doslidnogo instytutu sudovykh ekspertyz Ministerstva yustytzii Ukrainy [On the history of development and formation of the Kyiv Research Institute of Forensic Expertise of the Ministry of Justice of Ukraine]. *Viche*. № 14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2013_14_5 [in Ukrainian].
- Knobloch, E. (1960). *Medicinskaya kriminalistika* [Medical Criminalistics]. 2-e izd. Praga [in Russian].
- Kozachenko, I. M. (2016). Batko y syn Bokariusy — vydatni fundatory vitchyznianoi sudovoi ekspertyzy [Father and Son Bokarius — Outstanding Founders of the National Forensic Medicine]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*. Vyp. 16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2016_16_59 [in Ukrainian].
- Kravchenko, Yu., Baranchuk, V. (2024). Rol profesora M. M. Bokariusy u rozvytku Kharkivskoi sudovo-medychnoi sluzhby ta diialnosti Kharkivskoho oblasnogo biuro sudovo-medychnoi ekspertyzy [The role of Professor M. M. Bokarius in the development of the Kharkiv Forensic Medical Service and the activities of the Kharkiv Regional Bureau of Forensic Medical Examination]. *Kryminalistyka i sudova medytsyna v umovakh suchasnykh vyklykiv ta hlobalnykh zahroz* : zb. mat-liv Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 125-rich. vid dnia narodzh. prof. M. M. Bokariusy ta 85-rich. kaf. kryminalist. Nats. yuryd. un-tu im. Yaroslava Mudroho (Kharkiv, 12.11.2024). Kharkiv. URI: <https://dspace.nlu.edu.ua/jsui/handle/123456789/20356> [in Ukrainian].
- Lesovoj, V. N., Olhovskij, V. A., Bondarenko, V. V. (2009). *Znachenie rabot zasluzhennogo professora N. S. Bokariusy v kontekste razvitiya otechestvennoj sudebnoj medicyny nachala XX veka* [Significance of the works of Professor Emeritus N. S. Bokarius in the context of the development of Russian forensic medicine in the early twentieth century]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*. Vyp. 9 [in Russian].
- Lisovyi, V. M., Olkhovskiy, V. O., Kravchenko, Yu. M., M'iasoiedov, V. V. (2019). Slovo pro vchytelia: do 150-richchia z dnia narodzhennia Zasluzhenoho profesora M. S. Bokariusy [Word about the teacher: on the occasion of the 150th anniversary of the birth of Professor Emeritus M. S. Bokarius]. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky* : zb. mat-liv Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 150-rich. z dnia narodzh. Zasl. prof. M. S. Bokariusy (Kharkiv, 18—19.04.2019). Kharkiv. URL: <https://surl.lu/jzayni> [in Ukrainian].
- Lisovyi, V. M., Tatsii, V. Ya., Stashys, V. V. ta in. (2009). Dvi Kharkivski naukovy shkoly v zhyttievii doli profesoriv Bokariusiv [Two Kharkiv scientific schools in the life of professors Bokarius]. *Vprovadzhennia suchasnykh naukovykh dosiahnen v sudovu ekspertyzu* : mat-ly Vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizhnar. uchastiu, prysviach. 140-rich. z dnia narodzh. prof. M. S. Bokariusy ta 110-rich. z dnia narodzh. prof. M. M. Bokariusy (Bokariusovski chytannia; Kharkiv, 10—11.09.2009). Kharkiv [in Ukrainian].
- Lozovyi, A. I., Lisovyi, V. M., M'iasoiedov, V. V., Olkhovskiy, V. O., Derecha, L. M., Bondarenko, V. V. (2014). Vnesok Mykoly Serhiiovycha i Mykoly Mykolaiovycha Bokariusiv u rozvytok sudovoi ekspertyzy ta kryminalistyky [Mykola Sergiiovych and Mykola Mykolaiovych Bokarius: Their Contribution

- to Forensic Examination and Criminalistics Development]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*. Vyp. 14. URL: <https://khrife-journal.org/index.php/journal/issue/view/13/2014-1> [in Ukrainian].
- Olhovskij, V. A., Shepitko, V. Yu. (2012). *Bokarius Nikolaj Nikolaevich* [Bokarius Nikolai Nikolaevich] / Kongress kriminalistov : vebсайт. URL: <http://crimcongress.com/portretnaya/bokarius-nikolaj-nikolaevich/> [in Russian].
- Olkhovskiy, V. O., Hubin, M. V., Sokol, V. K. (2019). Vshanuvannia pam'iaty profesoriv Bokariusiv — Mykoly Serhiiovycha ta Mykoly Mykolaiovycha [Honoring memory of professors Bokarius — Mykola Serhiiovych and Mykola Mykolaiovych]. *Nadbannia suchasnoi epidemiohii ta biostatystyky yak zaporuka pokrashchennia hromadskoho zdorov'ia v Ukraini* : mat-ly nauk.-prakt. konf. (z nahody 120-rich. vid dnia narodzh. Z. A. Hurevycha, vydat. sotsial-hihienista, zav. kaf. sots. hihieny ta orh-tsii okhorony zdorov'ia KhMI). (Kharkiv, 18.04.2019). Kharkiv. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/24197> [in Ukrainian].
- Olkhovskiy, V. O., Hubin, M. V., Sokol, V. K., Konoval, N. S., Narizhna, A. V. (2019). Pedahohichna spadshchyna Zasluzhenoho profesora M. S. Bokariusa [Pedagogical heritage Professor Emeritus M. S. Bokarius]. *Aktualni pytannia lnhvistyky, profesiinoi lnhvodydaktyky, psykhohii i pedahohiky vyshchoi shkoly* : zb. st. IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Poltava, 07—08.11.2019). Poltava. URI: <https://surl.li/qmofde> [in Ukrainian].
- Olkhovskiy, V. O., Shepitko, V. Yu. (2009). Profesor M. M. Bokarius: sudovyi medyk ta kryminalist [Professor M. M. Bokarius: medical examiner and forensic scientist]. *Vprovadzhennia suchasnykh naukovykh dosiahnen v sudovu ekspertyzu* : mat-ly Vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizhnar. uchastiu, prysviach. 140-rich. z dnia narodzh. prof. M. S. Bokariusy ta 110-rich. z dnia narodzh. prof. M. M. Bokariusy (Bokariussovski chytannia; Kharkiv, 10—11.09.2009). Kharkiv [in Ukrainian].
- Otec i syn Bokariussy: k 145-letiyu so dnya rozhdeniya Nikolaya Sergeevicha Bokariusa, otca i 115-letiyu so dnya rozhdeniya Nikolaya Nikolaevicha, syna. Zhizn, otdannaya sudebnoy medicine* [Father and son of Bocarius: to the 145th anniversary of the birth of Nikolai Sergeevich Bokarius, the father, and the 115th anniversary of the birth of Nikolai Nikolaevich, the son. A life dedicated to forensic medicine] (2014) : prezentac. / sost.: L. V. Skripchenko, S. A. Kravchenko, V. V. Viskova. Harkov. URL: <https://www.calameo.com/read/00289404554f35744ea74> [in Russian].
- Perceva, Zh. I. (2014). *Otec i syn* [Father and Son] : vystupl. na konf. sudeb. med. / Repozytarii Kharkivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu : vebсайт. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/items/f3668619-3747-4e48-b63f-bcb9201ffe9c> [in Russian].
- Pertseva, Zh. (2024). «Buty liudynoju sered liudei» (do 125-richchia z dnia narodzhennia profesora M. M. Bokariusa) [«To be a man among people» (to the 125th anniversary of the birth of Professor M. M. Bokarius)]. *Kryminalistyka i sudova medytsyna v umovakh suchasnykh vyklykiv ta hlobalnykh zahroz* : zb. mat-liv Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 125-rich. vid dnia narodzh. prof. M. M. Bokariusa ta 85-rich. kaf. kryminalist. Nats. yuryd. un-tu im. Yaroslava Mudroho (Kharkiv, 12.11.2024). Kharkiv. URI: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/20356> [in Ukrainian].
- Profesory Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho* [Professors of the Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine] (2004). Kharkiv [in Ukrainian].
- Profesory Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho* [Professors of the Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine] (2009) / redkol.: V. Ya. Tatsii (holov. red.) ta in. Kharkiv [in Ukrainian].
- Profesory Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho* [Professors of the Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine] (2024) / redkol.: A. P. Hetman (holova) ta in. 3-tie vyd., zmin. y dopov. Kharkiv [in Ukrainian].
- Shepitko, V. Yu. (2009). Vchenyi sudovyi medyk ta kryminalist Zasluzhenyi profesor Mykola Serhiiovych Bokarius [Scientist, forensic physician and criminalist, Professor Emeritus Mykola S. Bokarius]. *Vprovadzhennia*

- suchasnykh naukovykh dosiahnen v sudovu ekspertyzu* : mat-ly Vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizhnar. uchastiu, prysviach. 140-rich. z dnia narodzh. prof. M. S. Bokariusa ta 110-rich. z dnia narodzh. prof. M. M. Bokariusa (Bokariusevski chytannia; Kharkiv, 10—11.09.2009). Kharkiv [in Ukrainian].
- Shepitko, V. Yu. (2010). *Kryminalistyka* [Criminalistics] : pidruchnyk. Kyiv [in Ukrainian].
- Shepitko, V. Yu., Olkhovsky, V. O., Shepitko, M. V. (2020). The process of scientific knowledge integration in crime prevention and trends of medical criminalistics development in Ukraine in XIX — early XX century. *Wiadomości Lekarskie*. T. LXIII. Nr 1. DOI: [10.36740/WLek202001133](https://doi.org/10.36740/WLek202001133).
- Shepitko, V. Yu., Shepitko, M. V. (2019). Problemy medychnoi kryminalistyky u pratsiakh profesora M. S. Bokariusa [Problems of medical criminology in the works of Professor M. S. Bokarius]. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky* : zb. mat-liv Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 150-rich. z dnia narodzh. Zasl. prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 18—19.04.2019). Kharkiv. URL: <https://surl.lu/jzayni> [in Ukrainian].
- Shepitko, V. Yu., Zhuravel, V. A., Konovalova, V. O. ta in. (2019). *Kryminalistyka* [Criminalistics] : pidruchnyk : u 2 t. T. 1 / za red. V. Yu. Shepitka. Kharkiv [in Ukrainian].
- Shepitko, V., Shepitko, M. (2021). *Kryminalne pravo, kryminalistyka ta sudovi nauky* [Criminal law, criminalistics and forensic sciences] : entsyklopediia. Kharkiv [in Ukrainian].
- Shevchuk, V. M., Zhuravel, V. A., Shepitko, V. Yu. ta in. (2024). *Kryminalistyka* [Criminalistics] : pidruchnyk / za red. V. M. Shevchuka. Kharkiv [in Ukrainian].
- Sudovi ekspertyzy: materialy kryminalnoho provadzhennia shchodo henotsydu ukraintziv 1932—1933 rr.* [Forensic examinations: materials of criminal proceedings regarding the genocide of Ukrainians in 1932-1933] (2024) / uporiad.: V. Zhuravel, M. Herasy-menko, V. Pylypchuk, V. Shepitko. Kyiv ; Kharkiv [in Ukrainian].
- Tiulieniev, S., Spitsyna, H., Simakova-Yefremian, E., Khosha, V. (2023). *Kings and Queens of Forensic Science: 100th Anniversary of National Scientific Center «Hon. Prof. M. S. Bokarius Forensic Science Institute»* : monograph. Kharkiv. URL: https://drive.google.com/file/d/1H_UhLVru6sQhUTNEB0Qcuu1PixHrg-smU/view.
- Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia* [Great Ukrainian Legal Encyclopedia] (2018) : u 20 t. T. 20 : Kryminalistyka, sudova ekspertyza, yurydychna psykholohiia / redkol.: V. Yu. Shepitko (holova) ta in. [in Ukrainian].
- Yaremchuk, V. O. (2018). Kryminalistychni ta medychni znannia: mezhi vykorystannia pry rozsliduvanni zlochyniv [Borders of use criminalistics and medical knowledge in crime investigation]. *Problemy zakonnosti*. Vyp. 142. DOI: [10.21564/2414-990x.142.139928](https://doi.org/10.21564/2414-990x.142.139928) [in Ukrainian].
- Yusupov, V. (2018). *Kryminalistyka v Ukraini u XX — na pochatku XXI st. (istoryko-teoretychne doslidzhennia)* [Forensic science in Ukraine in XX – beginning of the XXI centuries (historical-theoretical study)] : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kyiv. URI: <https://elar.navs.edu.ua/items/6b356060-5726-450f-ae35-f7118a1e3d10> [in Ukrainian].
- Yusupov, V. (2021). Istoriia formuvannia doktryny kryminalistyky v Ukraini [History of formation of the doctrine of forensic science in Ukraine]. *Pravo Ukrainy*. № 8. DOI: [10.33498/louu-2021-08-044](https://doi.org/10.33498/louu-2021-08-044) [in Ukrainian].
- Yusupov, V. V. (2017). Rozvytok ukrainskykh sudovo-medychnykh zakladiv u pershii polovyni XX stolittia [Development of Ukrainian forensic medical institutions in the first half of the twentieth century]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. № 3 (104). URL: <https://surl.lt/axkhvm> [in Ukrainian].
- Шепітько, В. (2025). Роль М. М. Бокаріуса в розвитку та становленні криміналістики і судової експертизи в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 2 (39). С. 13—28. DOI: [10.32353/khrife.2.2025.02](https://doi.org/10.32353/khrife.2.2025.02).